

**Про манеру викладу чужих думок і ведення полеміки
в одній монографії**

(враження після ознайомлення з книжкою:
Радевич-Винницький Я. К. Двомовність в Україні: теорія,
історія, мововживання.— К. ; Дрогобич : Посвіт, 2011.— 592 с.)

Один із досить нехитрих способів ведення полеміки, до якого вдається й автор названої книжки і про який тут ітиметься, полягає в тому, щоб, приписавши ко-му-небудь те, чого той не говорив і не писав, потім «аргументовано» розвінчувати відповідне положення і, власне, не так саме положення, як його автора. Критикована особа при цьому постає перед очима читача як фахово невідготована й неспроможна людина, яка, однак, бере на себе сміливість судити про серйозні й важливі речі, і навіть як його ідейний ворог. Судячи зі стилю названої книжки, написаної в науково-популярному ключі із сильним публіцистичним струменем, та з неточностей і прямих фактологічних викривлень у її змісті, автор адресував її не стільки серйозній науковій аудиторії, скільки широкій громадськості, розраховуючи на надто довірливого читача.

У наборі таких «полемічних» засобів насамперед привертає увагу звичайна заміна одного слова іншим, формально подібним до нього, — заміна, що після осмисленого прочитання сприймається навіть безглуздою, але на перший погляд може, очевидно, видаватися такою, за якою ніби криється певний зміст. Відбувається банальна підміна понять. Характеризуючи «мое» розуміння українсько-російського суржику (власне, у мене йдеться не так про самий суржик, як про особливості його використання в сучасному гуморі), критик наводить нібито цитату з однієї з моїх праць, присвяченої аналізу деяких сучасних тенденцій у розвитку української літературної мови¹: «Це мовний *паритет* з його гумористичним використанням величезної маси українського населення — переважно вихідців із села та невеликих містечок, які, відірвавшись від рідної мовної основи, але не розчинившись у стихії іншої мови, опинилися десь на півдорозі між ними», — і слушно заперечує її: «Суржик, однак, ... аж ніяк не засвідчує парите-

¹ Тут і далі Я. Радевич-Винницький посилається на статтю: *Тараненко О.* Демократизація та / або лібералізація // Урок української.— 2006.— № 1–2.— С. 24–28. Це передрук (зі значними скороченнями й деякими втручаннями в текст, не погодженими, до речі, з автором) статті: *Тараненко О.* Демократизація і / або лібералізація (до характеристики сучасного стану нормативно-стилістичних засад української мови) // Матеріали V конгресу Міжнародної асоціації українців : Мовознавство.— Чернівці, 2003.— С. 10–17.

ту між українською і російською мовами» (с. 183). Але ж насправді в моїй статті йдеться не про «мовний паритет», а про «мовний портрет», що, звичайно, надає висловленню зовсім іншого змісту (див. с. 26 моєї статті). Зрештою, навіть людина без спеціальної освіти, а просто зі здоровим глуздом і увявленням про мовну ситуацію в Україні не могла б назвати «паритетними» відносини між мовою, яка явно домінує в суспільстві, і мовою, що донедавна перебувала на межі витіснення із суспільства. За умови наявності такого «паритету» в Україні справді б існувала «гармонійна двомовність», про яку нам так багато говорили в недалекому минулому.

Інший спосіб «полемики» — це викривлення думки опонента через випущення тих чи інших її положень, злиття кількох різних положень критикованої праці в одне і критика одних аспектів такого новоутвореного цілого «під маркою» інших. Так, розглядаючи цілком очевидну в сучасній Україні активізацію прагнень мовного соціуму до очищення структури української мови від не властивих їй елементів, я характеризував це явище, зокрема, так: «це в основному прагнення максимально позбутися слідів впливу російської мови», оскільки саме вона «розглядається (безперечно, цілком слушно) як основне джерело зовнішнього впливу на українську мову», як основна загроза для її самобутності; це «закономірна реакція на попередній тривалий період русифікації... але разом з тим у багатьох своїх виявах — наслідок незнання ... реальної української мови у всій її історичній і функціональній повноті» (с. 27). Відзначена тенденція — цілком свідомо в мовній практиці одних чи, навпаки, не усвідомлювана для багатьох інших мовців — знаходить свій вияв у пошуках тих мовних зображально-виражальних засобів, які б справді відповідали, з їхнього погляду, духові української мови, — у пильнішому ставленні до наявності двох чи більше варіантів мовних одиниць і явищ з відсіванням одного з них, в орієнтуванні на альтернативні щодо «офіційного» варіанта української літературної мови засоби вираження і т. ін., з можливими при цьому, однак, небажаними (в усякому разі з погляду науковця) крайнощами. Для ілюстрування виявів не завжди вмотивованого з погляду реальної мовної історії пуризму в прагненнях до розмежування з російською мовою я відзначав, зокрема, що до росіянізмів можуть зараховувати (насамперед, звичайно, в досить частих тепер у ЗМІ публіцистичних виступах, листах читачів на теми чистоти української мови, що їх охоче поміщають газети), наприклад, уживання прийменника *в* у значенні напряму руху: «*їхати в Київ*», аналітичні форми майбутнього часу: *буду працювати*, посесивну конструкцію типу *у мене є* (слід нібито тільки *до Києва, працюватиму, я маю*); зовсім не виправдано в ЗМІ стало витіснятися слово *чоловік* у значенні одиниці лічби при підрахунку людей з автоматичною заміною його на *людина* (*люди*) й рідше *особа*: «ця стрілянина коштувала життя *шести людям*» і под. (с. 28). Я писав: «У своєму найвному вияві такі пуристичні тенденції захоплюють навіть одиниці не тільки безумовно питомі, але й семантично не дублетні щодо тих, які визнаються небажаними»: *бочка* — із заміною на *діжка* (*діжка солярки*; *сидіти на пороховій діжці*); «На *діжці з тротилом*: Горлівці, великому промислового місту на Донеччині, й досі загрожує екологічна катастрофа»: Україна молода, 24.01.2012, с. 10), *бик* — із заміною на *віл* (*рік Червоного Вола* — за східним календарем) (с. 28). Говорячи про сучасні актуалізовані напрями у прагненнях до очищення корпусу української мови від масової наявності в ньому елементів російської мови, я виділяв і такий: «У такій нормативно-стилістичній переорієнтації літературна мова значною мірою наслідує мовну практику 1920-х — початку 1930-х років у радянській Україні та довоєнного періоду в Галичині й сучасної західної української діаспори», відзначаючи в цьому контексті також посилення впливів «з іншої сусідньої мови, яка також протягом значного історичного пе-

рїоду справляла потужний вплив на українську мову, — польської» (с. 27). Для ілюстрування цієї тенденції я наводив як ті випадки, що протягом двох останніх десятиліть уже міцно завоювали собі місце в лексиконі нової доби, на зразок *спільнота* (замість уже узвичаєного варіанта *спільність*), так і ті, що викликають неоднозначне ставлення до себе, на зразок різкого зростання частотності функціонування підрядного сполучника *аби* чи прислівника *наразі* (причому вже в новому значенні — не «поки що, на цей час»: «*Наразі* нічого невідомо», а «зараз, у цей час»: «*Наразі* — випуск новин»).

Ці тенденції викликають до себе різне ставлення в різних суспільно-політичних і культурно-мовних колах суспільства — від беззастережного прийняття до різкої критики, тоді як наука, звичайно, має давати якомога об'єктивніший їх аналіз. Безперечним для мене є також такий висновок: за умови, якщо держава не зробить у своїй мовній політиці різкого повороту в бік повернення до радянського стану (повороту на зразок згортання політики українізації на початку 30-х років), відзначені тенденції в розвитку української літературної мови до її очищення, здорові в своїй основі, однак з неминучим, очевидно, при цьому суб'єктивізмом і крайнощами аж до появи напівграмотних *порохових діжок* і *пігулок* (слово *пігулка* вживають у значенні «таблетка», хоча п. *piгулка* — це «піплюля»), не згасатимуть ще протягом тривалого часу.

Критик же, підкресливши, що «навіть окремі мовознавці-україністи у питанні повернення українській мові її національного лиця (треба б, звичайно, «обличчя». — *О. Т.*) займають позицію, яку м'яко можна назвати інерційною» (с. 459–460), об'єднує кілька абзаців з моєї статті в одну цитату (з крапками на місці пропуску, але це пропуск цілих двох абзаців, причому одного досить великого, де йдеться вже про інші аспекти вияву дерусифікації української мови: *вищий* замість *вищестоящий*, *навчальний* замість *учбовий* та ін.) і подає мої міркування й висновки таким чином, нібито я, з одного боку, вважаю, що це тільки «галичанам» (саме цим словом користується критик) вживаються різноманітні псевдорусизми і що тільки вони закликають до боротьби з ними, а з другого боку, приписую всім тим словам, словоформам, конструкціям, що йдуть на зміну справжнім або уявним росіянізмам і взагалі вважаються «більш українськими», польське, галицьке або діаспорне походження². Я. Радевич-Винницький такі висновки, природно, категорично спростовує, популярно й розлого на кількох сторінках книжки (с. 460–462) пояснюючи, що «для галичан словосполука *їхати в місто* не може видаватися русизмом», що «синтетична форма (*писатиму*) прийшла в Галичину не з Польщі (така форма польській мові невідома), а з загальноукраїнської літературної мови, точніше з Наддніпрянщини» і що «не можна вважати наслідком галицького, діаспорного чи, що більше, польського впливу» вживання слова *люди* як одиниці лічби при числівниках: це звичайна «логіка мови (закон аналогії)», адже «алогічно» вживати, наприклад, *сто чоловік* на загальному тлі закономірності вживання *жінки, дерева — сто жінок, дерев*, але чомусь *люди — сто чоловік*, а також «вияв синергетичного очищення мови (? — *О. Т.*)». Лишається, втім, відкритим питання, чи варто на догоду подібному «синергетичному очищенню» української мови усувати з неї паремії на зразок

² В іншій своїй праці, також коментуючи відзначені місця з моєї статті, Я. Радевич-Винницький характеризує мою позицію щодо цього таким чином: «...Проте природне намагання позбутися прикмет суржиковості в Україні іноді кваліфікується як галицько-діаспорна експансія, за якою стоїть польська мова», стверджуючи, що я ніби не наводжу при цьому жодного прикладу («інфільтрації польської мови»: «Це й не дивно: із зникненням українсько-польської двомовності (тобто від 1939 р. — *О. Т.*) їх просто немає» (*Радевич-Винницький Я.* Суржик як породження непаритетної двомовності // Екологія мови і мовна політика в сучасному суспільстві. — К., 2012. — С. 181).

«Громада — великий чоловік», пор. також характерне для української мови вживання цього слова (з числівниками) у формі родового відмінка однини: «Перелічив — аж сорок чоловіка» (з казки), «Було їх чоловіка з тридцять» (М. Коцюбинський).

Що ж до активізації полонізмів у сучасній мовній практиці я, звичайно, мав на увазі (до речі, без оцінних характеристик цього явища на зразок «експансія») появу не абсолютно нових запозичень з польської мови (хоча протягом останніх десятиліть у нас з'явилися й такі, причому одні з них обмежуються вживанням у сусідніх з цією країною регіонах, як *кантор* «пункт обміну валюти», інші ж можуть «інфільтруватися» й до центральних регіонів, як *бус*, *бусик* «мікроавтобус»), а тих із них, що вже входили до складу української літературної мови в різних її регіональних варіантах і в різні періоди її розвитку, але донедавна перебували за межами «офіційної» літературної мови або на її периферії. Наприклад: *аг(і)енція*, *академія* «урочисте засідання, збори», *амбасада*, *гурто(і)вня*, *імпреза*, *піг(і)улка*, *засадничий*, *макабричний*, *кандидувати*, з виходом на рівень словотворення: *спортовець*, *цирковець*, *бізнесовець*; *мисткиня*, *членкиня*; *бразилійський*, *канадійський*; *мільйоновий*, *пресовий*, *спортовий*, *тритомовий* та ін. Якось не віриться, що це явище в сучасному мовному житті України лишається просто не поміченим нашим критиком. Але чому тоді потрібно його соромитися як чогось ніби неподобного й стверджувати, що цього немає, коли воно таки є? Подібні тенденції (можливо, навіть більшою мірою) характеризують, як відомо, також сучасний стан білоруської літературної мови, і білоруські мовознавці про це пишуть.

«Посесивна ж конструкція у мене є — це справді русизм, що проник в українську мову. Її немає не тільки в польській мові, а й у всіх інших індоєвропейських мовах..., за винятком російської, в якій ця конструкція є елементом угро-фінського субстрату. Про таке походження цієї конструкції ще в радянські часи писав навіть популярний журнал «Знание — сила», — зауважує Я. Радевич-Винницький. Але питання про автохтонність / неавтохтонність в українській мові, як і взагалі в слов'янських, конструкцій на зразок «у мене є...» є, звичайно, значно складнішим. Трактування присвійних конструкцій буттєвого типу як свідчення наявності в структурі російської мови відповідного фіно-угорського субстрату, відоме й давніше (у лінгвістичній компаративістиці про це говорять ще з кінця XIX ст.), а в українській мові — як запозичення (синтаксичної кальки) з російської в Україні останнім часом набуло поширення і в нелінгвістичних, популярних виданнях, у публікаціях та виступах на теми не тільки культури української мови, а й «особливого» місця російської мови в слов'янському світі. Однак така буттєва конструкція з присвійним значенням простежується ще від перших писемних руських пам'яток, і для того, щоб переконатися в цьому, досить просто глянути у відповідні історичні словники східнослов'янських мов, наприклад (подаю в спрощеному написанні): *милость бо и гнѣвъ оу него* (Бога) *єсть* (Ізборник Святослава, 1076 р.)³, а якщо говорити про українську мову пізнішого періоду, то ще до доби масових впливів на її структуру з боку російської мови, наприклад: *будут-ли оу них дѣтки* (1489 р.); у *Єго Милости мѣсца мало было* (1513 р.)⁴. Слід також мати на увазі широку наявність у народній мові всіх українських регіонів форми родового відмінка з прийменником *у(в)* у посесив-

³ Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : В 10 т.— М., 1988.— Т. 1.— С. 339; див. повніше про це: *Safarewiczowa H.* Oboczność я имею і у меня єсть w języku gosijskim dziś і dawniej.— Wrocław ; Warszawa ; Kraków, 1964.— S. 14–17. Пор. так само в пам'ятках старослов'янської мови, наприклад: Категорія посесивности в славянских и балканских языках.— М., 1989.— С. 166.

⁴ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. : В 2 т.— К., 1977.— Т. 1.— С. 138; Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.— Л., 1996.— Вип. 3.— С. 120.

них конструкціях заперечного змісту: «У хлопця немає грошей» (у тому числі і в різних говорах південно-західного наріччя, крім Закарпаття, хоча в регіонах Галичини й Буковини функціонує також синонімічна конструкція «Хлопець не має грошей»), «Не є грошей у хлопця» (на Закарпатті)⁵, у сполученні з предикативами на **-но, -то**: «У нас виорано»⁶. Причому використання буттєвих конструкцій для вираження посесивного значення не є чимось незвичайним у напрямках мовного розвитку, адже такий шлях, як відомо, характерний для історії індоєвропейських мов (А. Мейє, Е. Бенвеніст). Розподіл індоєвропейського та слов'янського мовного простору за наявністю «бути»-мов і «мати»-мов також не зовсім такий, як у цьому намагається нас переконати шановний критик, повторюючи, втім, ходяче твердження. А. Ісаченко, як відомо, проводив межу між германськими, романськими, литовською мовами як «мати»-мовами і російською та латиською як «бути»-мовами, визначаючи українську, білоруську й певною мірою польську мови як перехідні між цими двома типами (з наявністю обох конструкцій, хоча й різною мірою)⁷. З увагою ж до давніших періодів історії слов'янських мов, наявності певних граматичних архаїчних зворотів, до певних специфічних і взагалі менш визначальних для відповідної мови особливостей її синтаксису існування «бути»-конструкції характеризувало або й продовжує характеризувати й інші слов'янські мови — південнослов'янські (найменшою мірою серед них — болгарську), чеську⁸.

Однак, з іншого боку, не можна, звичайно, ігнорувати й того очевидного факту, що в межах самого східнослов'янського мовного простору справді наявна цілком очевидна диспропорція в частотності функціонування таких конструкцій: в українській і білоруській мовах «бути»-конструкція виразно конкурує з «мати»-конструкцією, тоді як у російській остання використовується значно рідше. Більше того, така відмінність існує на територіях функціонування самих української й білоруської мов з виразним поділом між східним і західним їх регіонами. Так, конструкції на зразок *у мене є* (як, до речі, і конструкції на зразок *у школу* — в конкуренції з *до школи*) стали поширюватися в мовному вжитку населення західноукраїнських земель у повоєнний час, конкуруючи з конструкцією *я маю*⁹. І така відмінність, звичайно, справді має бути якось пояснена.

Якщо одні дослідники, як відзначалося, пояснюють наявність посесивної «бути»-конструкції в загальних рамках наслідків угро-фінського субстрату для російської мови і синтаксичного калькування з боку останньої для української й білоруської мов, то інші вказують на досить широке функціонування її ще в перших пам'ятках східнослов'янських мов, вважаючи її навіть праслов'янською¹⁰, а також відзначають наявність впливів на українську та білоруську мови в розширенні сфери функціонування «мати»-конструкції з боку західнослов'ян-

⁵ Див.: Атлас української мови : В 3 т.— К., 1988.— Т. 2.— Карта 274.

⁶ Пор., наприклад: *Danylenko A. The East Slavic «have»: revising a developmental scenario // Proceedings of the Thirteenth Annual UCLA Indo-European Conference (Los Angeles, November 9–10, 2001).— Washington, 2002.— P. 118–119.*

⁷ *Isačenko A. V. On «have» and «be» languages (a typological sketch) // Slavic forum : Essays in linguistics and literature.— The Hague ; Paris, 1974.— P. 43–77.*

⁸ Див., зокрема: *Vasilev Chr. Ist die Konstruktion U Menia Est' russisch oder prarussisch? // Die Welt der Slaven.— 1973.— Jg. 18.— S. 364–366; Молошина Т. Н. Глагольные конструкции со значением обладания и посесивный перфект в славянских языках // Советское славяноведение.— 1987.— № 4.— С. 91–92; Савицький М. П. Український синтаксис з погляду діахронічної типології // Мовознавство.— 2006.— № 2–3.— С. 46.*

⁹ Див., наприклад: *Гумецька Л. Л. Спостереження над розмовною мовою сільської молоді Львівщини // Закономірності розвитку українського усного літературного мовлення.— К., 1965.— С. 293–294.*

¹⁰ Див.: *Vasilev Chr. Op. cit.— S. 367.*

ських, як і західноєвропейських, мов¹¹. Отже, як видається цілком можливим, коріння, причини цього явища (як і багатьох інших явищ у складному переплетінні напрямів прямого розвитку певної мови й наслідків її контактування з іншими мовами) допускають пояснення не за схемою взаємовиключення «або ... або» («є / нема»), а за схемою «і ... і» (наявність чого-небудь більшою / меншою мірою): реальна наявність посесивної «бути»-конструкції в історії східнослов'янських мовних масивів — це справді факт, але для російської мови її подальше функціонування не тільки нічим не стримувалося, а й, можливо, справді дістало додатковий стимул розвитку з боку сусідніх фіно-угорських мов, тоді як для української та білоруської мов частотність функціонування «бути»-конструкції стала зменшуватися внаслідок посилення «мати»-конструкції (не останньою мірою через вплив з боку західнослов'янських мов), а протягом же кількох останніх століть, навпаки, почала збільшуватися під впливом уже з боку російської мови. У будь-якому разі, як видається, ми, науковці, в оцінці подібних остаточно не доведених, як і не спростованих фактів (тим більше таких, значення яких може виходити за межі власне мовознавства) мали б усе-таки утримуватися від тих чи інших категоричних тверджень перед масовою, не посвяченою в тонкощі і складнощі мовної історії аудиторією. Інакше наші співвітчизники після ознайомлення з подібними оцінками в їх широкому тиражуванні не зможуть, очевидно, уникнути прикрого усвідомлення, слухаючи чи співаючи відому народну пісню: «У сусіда хата біла, / У сусіда жінка мила...», читаючи чи слухаючи відомі Шевченкові рядки: «У всякого своя доля...», «У тієї Катерини / Хата на помості...»: все це, звичайно, дуже добре, але ж усе-таки не зовсім по-українському.

І, нарешті, найпростіший і найсміливіший спосіб подати критикованого в невідгідному для нього світлі — це просто приписати йому щось, навіть узявши відповідну думку в лапки як нібито цитату, однак без будь-якої паспортизації, без посилання на конкретне джерело. Так, звертаючись до відомої в марксизмі і в радянській ідеології тези про історичну не вічність націй і їх злиття, а відповідно й злиття національних мов і культур у добу комунізму й розвінчуючи цю теорію, Я. Радевич-Винницький приписує й мені іронічне ставлення до поняття вічності націй: «Вислів “вічність націй” за радянською традицією бере в лапки у своїх дискурсах і сучасний український мовознавець О. Тараненко» (с. 212; без зазначення конкретного джерела). Я можу тільки відзначити при цьому, що до поняття історичної вічності або ж, навпаки, не вічності націй я просто ніколи не звертався у своїх «дискурсах», так що у критика немає жодних підстав судити про написання мною цього словосполучення: в лапках чи без них.

Схарактеризовану тут манеру ведення наукових, як і інших, дискусій, звичайно, аж ніяк не можна назвати «креативною» й винаходом самого автора названої праці. Цій манері, очевидно, рівно стільки віку, скільки існує публічна полеміка між певними суспільними колами та їх окремими представниками й прагнення будь-що «подавити» опонента, коли для досягнення відповідної мети видаються прийнятними всі засоби. Особливо ж це характерно, як відомо, для суспільств з тоталітарними ідеологіями та для окремих суспільних груп з тоталітарним способом мислення. Але думається, що ми, вже опікшись на цьому в нашому недалекому, ще ой як свіжому в пам'яті минулому, уже нарешті стали виходити з довгих піл цієї «сталінської шинелі».

О. ТАРАНЕНКО

¹¹ Див., зокрема: *Савицький М. П.* Знач. праця. — С. 45, 46, 49; *Moser M.* Die polnische, ukrainische und weißrussische Interferenzschicht im russischen Satzbau des 16. und 17. Jahrhunderts. — Frankfurt am Main, 1998. — S. 10–38.